

Kritisk teori

BOKUTDRAG: Kultur og språk er ikke ideologisk nøytrale fenomener, selv ikke når de foregir å «bare» underholde. De bør utsettes for kritisk analyse, og det samme bør andre fenomener vi ofte ser på som nøytrale.

Salongen har gleden av å presentere et utdrag fra Jan Grues siste bok, [Teori i praksis](#). Teksten er hentet fra bokens annet kapittel, "Kritisk teori".

En av de mer uvanlige og interessante twitterkontoene som dukket opp i 2012, het [@NeinQuarterly](#). Profilbildet var en stilisert tegning i svart og gult av en streng, middelaldrende mann med monokkel. Under sto ordet *Nein*. skrevet med enkel typografi. I skrivende stund er siste tweet fra kontoen «Before there were drones there were dead metaphors. The kind you never saw. But you knew they were there. Shadows. Hiding in the shadows.» Litt tidligere: «And another birthday for Theodor W. Adorno comes to a close. He'll be back in the office by morning.»

Denne siste tweeten akkompagnerte et bilde av monumentet som ble reist på Theodor-W.-Adorno-Platz i Frankfurt i 2007: skrivebordet, stolen og lampen til den avdøde tyske filosofen og samfunnsviteren (samt en metronom og noen andre gjenstander) plassert i midten av fliser lagt i labyrinthmønster, beskyttet av en glasskube. Både twitterkontoen og monumentet har et alvorstungt skjær over seg, men også et element av lekenhet – og svart humor. Et permanent utstilt kontor er neppe det minnesmerket alle drømmer om å etterlate seg.

Adorno (1903–1969) selv kommer ikke tilbake på jobb med den første, men twitterkontoen, som drives av Eric Jarosinski, tidligere professor i tysk litteratur ved University of Pennsylvania, gjør en utmerket jobb med å holde minnet hans levende. Kontoen spiller jevnlig inn små aforismer, fulle av litterære krumspring og referanser, til den offentlige samtalen. En av de beste – «At Starbucks I order under the name Godot. Then leave.» – henviser naturligvis til Samuel Becketts stykke, der karakteren ved samme navn aldri dukker opp til det avtalte møtet. Det er eksistensiell fortvilelse og komikk som er klippet ut og limt inn i en hverdagslig, skjult kameraaktig kontekst. Og twitterformatet, med sine 140 tegn, sin nyhetsorientering og sin tilsynelatende uformelle sosialisering mellom statsledere, superkjendiser og presumptivt vanlige mennesker, har godt av ett og annet innspill fra en påtatt surmaget akademiker, fra noen som ser på kulturoffentligheten og sier: *Nein*.

Nok en tweet fra [@NeinQuarterly](#): «Signifying nothing is harder than it looks.» Hva betyr dette? «Å ikke uttrykke noe er vanskeligere enn det later til.» Ordene er ikke tilfeldig valgt. «Signifying nothing» henviser til [Shakespeare](#), til en monolog fra stykket *Macbeth* der tittelkarakteren klager over livets tomhet og meningsløshet. Men det ligger et lag til med mening her: Det er vanskelig, i

hvert fall for en twitterbruker, ikke å uttrykke noe som helst. Alle ytringer som fremføres av mennesker for andre mennesker, uansett hvor korte og enkle de er, er bærere av mening.

Og enda videre: *Signifying* er et verb som, lenge etter Shakespeares tid, ble tatt i bruk av lingvister og semiotikere, det vil si tegnforskere, for å beskrive språkets og symbolenes meningsbærende funksjon. Da betyr det ikke å uttrykke, men å betegne noe. Et uttrykk *betegner* («signifies») et innhold, det både formidler og gir form til innholdet. I platonske termer: En skygge på veggen betegner det den er en avskygning av. En materiell gjenstand betegner en idé. Skyggen er ikke det samme som tingen, og gjenstanden er ikke det samme som ideen.

Kritisk teori og Frankfurterskolen

Det er en sofistisert form for semiotisk lek som utspiller seg på Twitter. Jeg bruker litt plass på akkurat dette fenomenet, på Jarosinskis konto, fordi den på en så påfallende måte er i Theodor W. Adornos ånd, samtidig som den skaper lett forvirrende moro av mye av det Adorno faglig sett sto for. Adorno var et av de viktigste medlemmene av Frankfurterskolen, en retning innen samfunnsvitenskap og filosofi, og er blant annet kjent for sin dypt skeptiske holdning til populærkulturen – til det han og hans kollega Max Horkheimer kalte *kulturindustrien*. Adorno og Horkheimer beskrev denne som en forlengelse av samfunnets maktapparat og undertrykkelsesmekanismer. Litt karikert hevdet Adorno, som primært arbeidet innen filosofi, samfunnsforskning og musikkvitenskap, at massekultur døyver folks kritiske sans og primært gjør dem til passive konsumenter. Kultur og språk er ikke ideologisk nøytrale fenomener, selv ikke når de foregir å «bare» underholde. De bør utsettes for kritisk analyse, og det samme bør *andre* fenomener vi ofte ser på som nøytrale, som den vitenskapelige tenkemåten, det vitenskapelige språket og forestillingen om en opplyst allmenhet.

Frankfurterskolen er ikke en fysisk skole, men er dels knyttet til *Institut für Sozialforschung* – Institutt for samfunnsforskning – ved Goethe-universitetet i Frankfurt. Det ble grunnlagt i 1923; fra 1930 ble det ledet av Max Horkheimer, og fra 1933 opererte det i eksil, først i Genève og fra 1934 med base i New York. I tillegg til Horkheimer og Adorno var [Walter Benjamin](#) en de viktigste tenkerne med tilknytning til dette intellektuelle miljøet; av nålevende forskere er Jürgen Habermas og [Axel Honneth](#) blant de mest sentrale – Honneth er i skrivende stund leder for instituttet, som nok en gang er lokalisert i Frankfurt.

MER OM HONNETH: [Axel Honneth: Frihet gjennom anerkjennelse](#)

Det som kjennetegner Frankfurterskolen intellektuelt sett, er ikke enkelt å oppsummere kort, siden det dreier seg om en overordnet og flerfaglig tilnærming til samfunnsforskningen og til samfunnsfilosofiske spørsmål. Jürgen Habermas' form for samfunnsforskning, som har vært spesielt viktig for skoleretningen siden 1960-tallet, handler for eksempel om *forutsetningene* for et rasjonelt demokrati – om prinsippene som kan og bør ligge til grunn for såkalt *herredømmefri dialog*, for et samfunn som treffer gode politiske beslutninger på en veloverveid måte, der ulike

argumenter og perspektiver kan komme til orde. Det er dette ovenfra-og-utenfra-perspektivet, *metaperspektivet*, som gjør at Frankfurterskolen har en god dose filosofi i seg, mer enn en del andre, empirinære samfunnsfaglige tradisjoner.

Det er i dette metaperspektivet vi finner grunnlaget for *kritisk teori*, som altså er særlig tett forbundet med Adorno. Det som ligger i dette begrepet, fremkommer kanskje tydeligst i *Opplysningstidens dialektikk* (Adorno & Horkheimer, 1972). Den ble skrevet (og opprinnelig utgitt i 1944) som en kritikk av det forfatterne oppfattet som et sammenbrudd i den formen for rasjonalitet som vokste frem med opplysningstiden (og moderne vitenskap) – et sammenbrudd som i siste instans hadde ledet frem til 1900-tallets totalitære ideologier og andre verdenskrig.

I denne tankeretningen står «opplysningstiden» først og fremst for troen på uavkortet sannhet og fornuft. [Opplysningstidens filosofer](#) opponerte mot et dogmatisk verdensbilde, mot et tankesett der sannheten er *gitt*, i form av åpenbaringer og hellige bøker, og der kritikk raskt blir det samme som kjetteri. I stedet handlet opplysningstiden om å arbeide seg frem til kunnskap gjennom empirisk funderte undersøkelser. Den moderne verden, opplysningstidens verden, er en verden der sannheten er potensielt tilgjengelig for alle, ikke som religiøs åpenbaring, men som et rasjonelt system som trer frem i den observerbare virkeligheten. Mystikk og myter er ikke lenger pålitelige rettesnorer – i beste fall gir de oss metaforiske fremstillinger av virkeligheten, i verste fall er de direkte villedende. Hva mer er: Naturen lar seg styre og håndtere. Mennesket står fritt til å handle som det ønsker, og forme verden slik det vil.

Opplysningstiden brakte med seg det tankemessige grunnlaget for moderne vitenskap, for allmennrettet utdanning og for en rekke andre institusjoner og samfunnstrekk vi ikke ville vært foruten. Der et dogmatisk syn på medisinen tilsier at sykdommer oppstår når det er ubalanse i den gule gallen, den svarte gallen, blodet og slimet, krever opplysningstidens kunnskapssyn at man *undersøker*. Hvordan henger dette sammen? Er det virkelig fire distinkte kroppsvæsker? Hva er årsakssammenhengen? Det holder ikke å vise til læresetninger fra for lengst døde greske og romerske leger. Vi må finne ut av det selv.

LES OGSÅ: [Opplysningstidens kvinner](#) • [Rousseaus metodiske motstand](#)

Sagt på en annen måte: Vi ville ikke vært opplysningstiden foruten. Hadde vi opprettholdt det dogmatiske verdensbildet, ville vi hatt en mye lavere gjennomsnittsalder. Men arven etter opplysningstiden er også et nytt sett med dogmer, fremfor alt en nesten ubegrenset tro på vitenskapelig rasjonalitet og menneskelig handlefrihet. Alt kan repareres. Alt kan forbedres. For Adorno og Horkheimer blir disse dogmene, denne troen på den absolutte rasjonaliteten, til slutt totaliserende. Vitenskapen og kunnskapen blir til verktøy for maktutøvelse – de blir instrumentelle størrelser som kan benyttes av uinnskrenkede byråkratier og teknokrater. De som styrer institusjonene som forvalter det vitenskapelige verdensbildet, blir også de som per definisjon har rett. Og de som styrer og forvalter, er ikke «menneskeheten» som sådan. Det er et utsnitt av

menneskeheten, det er enkeltmennesker som gjerne tilhører bestemte klasser – eller et bestemt [kjønn](#) eller en bestemt etnisk gruppe.

En beslektet argumentasjonsrekke ble senere fremført av sosiologen Zygmunt Bauman (1989), som også skrev på bakgrunn av andre verdenskrig. Han påpekte at flere sider av holocaust – størrelsen på og driften av dødsleirene, transporten av mennesker fra hele Europa – neppe ville vært mulig i førmoderne tid. Massedrap er ikke et unikt moderne fenomen, men den industrielle størrelsen på og den rasjonelle organiseringen av drapene under holocaust tilhører moderniteten. Mot dette kan det innvendes at holocaust var alt annet enn ryddig og velorganisert – særlig i Polen, Ukraina og Hviterussland var det like kaotisk og uoversiktlig som det var brutalt (Snyder, 2013) – men Baumans poenger kan ikke avfeies uten videre. Moderne vitenskap, moderne teknologi og moderne prinsipper for organisering og arbeidsdeling kan like gjerne brukes til å drepe mennesker som til å bygge et bedre samfunn. Opplysningstidens rasjonalitet fører ikke automatisk til et bedre samfunn, og den kan ikke stilles hinsides kritikk.

For Adorno og Horkheimer er det vesentlige at opplysningstidens rasjonalitet, slik den har utviklet seg, skriker etter kritikk i en helt bestemt forstand. De bruker ordet *kritikk* i tradisjonen etter Immanuel Kant, altså ikke som en ren negativ praksis, et forsøk på å rive noe ned, men i betydning av en detaljert og grundig vurdering og analyse av noe (fortrinnsvis en teori eller ideologi), gjerne med den hensikt å bevare og videreutvikle de beste elementene i det som kritiseres. Formålet med kritisk teori er i bunn og grunn det samme som formålet med samfunnskritikk, nemlig å identifisere det som er galt med verden, og komme med forbedringsforslag.

LES MER: [Frå filosofisk dialektikk til kantianisme](#)

Kritisk teori innebærer imidlertid også en bestemt grunnholdning til *epistemologi*, altså læren om kunnskap og hvordan kunnskap fremskapes. En kritisk-teoretisk innstilling, som jo er det som ligger til grunn for denne boken, tilsier at vi ikke kan tenke teoretisk uten å innta et standpunkt eller i det minste velge et ståsted. Rasjonalitet er forankret i menneskelige behov og menneskelige følelser. Det finnes ingen «opplysningstid» som tenker og handler alene; det finnes bare mennesker som produserer og forvalter kunnskap i ulike samfunnsmessige kontekster.

Å aktivt forsøke å forstå noe uten å ha en teoretisk posisjon er selvfølgelig mulig, men det innebærer alltid en risiko for at man blir en fisk som ikke har noe ord for «vann». Det finnes ingen fullkomment objektiv eller nøytral posisjon vi kan plassere oss i, all den tid vi er enkeltmennesker med våre enkelte kropper, livserfaringer, interesser og prioriteringer. Vi kan forsøke å være *mest mulig* objektive og nøytrale – og det *skal* vi når vi driver med forskning og vitenskap – men vi må ikke bli selvfornøyde.

Kritisk teori handler om å ta høyde for usikkerhet, for forforståelser og for strukturelt betingede interesser. I samfunns- og menneskevitenskapene er det sjelden eller aldri mulig å komme frem til

absolutt sikkerhet, og naturvitenskapene er, fordi de utføres av mennesker som lever i et samfunn, berørt av den samme usikkerheten. Laboratorieforsøk berøres av menneskelig feil, resultater må fortolkes og formidles, og forskningsretningen styres gjerne av instrumentelle mål, like mye som av ren sannhetssøken. Det er ikke tilfeldig hva vi forsker på, og dermed er det heller ikke slik at ny kunnskap kommer til av seg selv eller i hvilken som helst form.

Dette er ikke *egentlig* deprimerende. Det er ikke slik at vi står fullstendig i villrede, og det er ikke slik at man skal la være å drive teoriutvikling fordi man aldri kommer frem til den perfekte, objektive, nøytrale teoretiske posisjon. I praksis er det tvert imot. Man bør redegjøre så grundig som mulig for teoriene og argumentene man legger til grunn når man kommer med en påstand. Man bør være åpen om hvilke teorier man trekker på, og om hvorfor man gjør det. Kritisk teori behøver ikke å undergrave det vitenskapelige prosjektet – prosjektet fra opplysningstiden –, men kan heller sees på som et sett med nødvendige innvendinger mot skråsikkerhet og overmot.